

ҚОҢЫРАТ

Орта және Ұлы жүздер қазақтарының рулықтайпалық құрамының 1748 жылы А. Тевкелев жазған суреттемесінде қоңыраттардың «күшті ру» екені, «Орта ордаға жататыны», көбінде «Үлкен ордамен бірге көшіп жүретіні» айтылған. Ш. Ш. Уәлиханов қоңыраттардың Орта ордадан Уәли хан тұсында (XIX ғасырдың бірінші жартысы) бөлініп, «Бұхарада, Қоқанда, Ташкентте, бөрінен бұрын Қаратауда және Талас өзені бойында өзбек руларымен (көршілес) көшіп жүретінін» жазған. Хабарлар арасындағы айырмашылық 80 жылға жуық, бірақ олардың (қоңыраттардың), Орта Азия мен Ұлы (Үлкен) жүз қоныстарына кетіп қалғаны жайында XVIII ғасырдың ортасында да, XIX ғасырдың бірінші жартысында да айтылады. Ал олардың бұлайша кетіп қалуына не себеп болғанын авторлар айтпайды. Осыны айықтауға тырысайық, дегенме, басқа тайпалар тарихында байқала бермейтін тайпаның бұлайша жаппай көшіп кету корінісі айқын болу үшін бұл тайпаның тарихына қысқаша тоқталып өту керек. Нақ сол Уәли хан кезінде айрыла көшудің болғаны рас, сол хан тарапынан көрсетілген қысымшылыққа наразылық ретінде 1797 жылы 15000 шаңырақ арғындардың Ертістің оң жағалауына көшіп кеткенін айтсақ та болады. Бірақ ол арғындар (атығайлар) қалай қоныс аударса да Орта жүз жері ішінде қалған, ал қоңыраттар бұрынғы мекенінен мүлде шығандап, оңтүстік өңіріне тым тереңдеп кеткенін көреміз.

Мұның қысқаша тарихы мынадай. XVIII ғасырда қоңыраттар көшпенді өзбектердің мемлекеті кезінде болған бұрынғы құдіретінен айрылды, ал ол кезде қоңыраттар оның жауынгерлік сол қанатына енген еді. Шайбаи хан ДештіҚыпшақтан Мауараннахрға бет бұрған кезде көптеген қоңыраттар сол жаулап алушы ханға еріп кетті. Шайбани хан қаза тапқаннан кейін Мауараннахрда өзара қырқыс күшейіп, XVI ғасырдың аяғы XVII ғасырдың басында ол дербес екі хандыққа: маңғыттар басқарған Бұхара және қоңыраттар басқарған Хиуа хандықтарына бөлінді.

Мауараннахрға кеткен қоңыраттар қарақалпақ халқы комионенттерінің біріне айналды.

ДештіҚыпшақ даласында қалып, қазақ халқының құрамына еиген қоңыраттар Орта Азия халықтары тағдырына жасаған бұрынғы зор ықпалынан енді айрылып қалды. Бұл арада, әрине, халық тарихында тұтастай бір тайпаны қалайда томендету иемесе дәріптеу бар деуге болмайды. Феодалдық дәуірде жеке бір адам мен оның тайпасының билік етуі, оның басқа адамдарға немесе басқа тайпаларға үстемдік жүргізуін көрсеткен.

XVIII ғасырда қоңыраттардың қазақ қоғамындағы жағдайы (маңызы) қандай болған? Белгілі бір тайпаның, рудың салмағы ұлысты, старшындықты (ресми құжаттарда алынған терминдер) басқарған жеке адаммен (ханмен, сұлтанмен, батырмен, бимен) байланыстырылған. Бұл жеке адам мен оның төңірегіндегілер, негізінен оның жақын туыстары өз руластарының, өз тайпаластарының мүдделерін қорғау арқылы өзі де жоғарылап, жайылымдарды иелену мен қоғам өмірінде өз беделін көтеру үшін қажетті күшке ие болған. Наймандардың 40 000 шаңырағын билеген Барақ сұлтан, осы тайпаның 10 000 шаңырағын басқарған Күшік хан, Атығай руын бір қолында ұстаған Абылай сұлтан, Қыпшақ ұлысын соңынан ерткен Төле батыр т. б. осындай тұлғалар болған.

Темірқазықтай жеке тұлғалары болмайыша, өз мүдделерін қорғау өте қиын екенін көшпенділер де түсініп, олар көбінесе Шыңғыс ұрпақтарын таңдап алған. Мысалы, Тобықты руынан шыққан Тоқтамыс Көкшетаудан Шыңғыстауға Абылай ханның кіші ұлы тоғыз жасар Шаманы әкеліп, ол көп ұзамай Тобықты руының сұлтанына айналған. Шама сұлтан тобықтылардың мүдделерін қорғап, сондықтан XIX ғасырдың 40 жылдарында Дадан тобықтыларды Балқаш көліне дейін апарып, олар бұрытты жайылымдықтарын неленген.

Мұндай (жеке адам мен ру, тайпа қатынастарынан) мысалдар аз емес. Міне, осы арада

мыиадай сұрақ туады: қоңыраттарда өз мүдделерш оздері қорғай алатындай күш болды ма, олардың арасында Абылай хан, Барақ сұлтан, Қазыбек би сияқты тұлғалар кездесті ме?

Тілмәш М. Арапов айғақтарының жазбасында (1749) Найман руларымен және Аргын тайпасының қаракесек руымен қатар Барақ сұлтан әскерінің негізін қоңыраттар құрағаны, сол қоңыраттардың Барақ сұлтан ұлысымен қатар болғаны айтылған. 1749 жылы 10000 шаңырақ қоңырат Ресей бодандығын алып, олардың атыиан қоңыраттар оз жетекшісі етіп сайлаған пайман ұлысының билеушісі Барақ сұлтан ант берген.

Г. Волкоискийдің мәліметтерінде: 15000дай отбасынан тұратын 12 атасы бар, жаздыгүпі Көксу, Қаратал озендері маңайыпда, Ақтуартауда көшіп жүріп, қыстыгүіі Түркістан мен Ташкейтке қарай кететін «найманқоңырат руы» туралы айтылады.

Сонымен, XVIII ғасырда қоңыраттар қайсыбір ұлыстың бөлігі болып, «озін билеуге» сырттан жеке адам шақырып алып отырған. Бұл сірә, көшпенділік рудың, тайпаның маусымдық жайылымдарды пайдалапуын біршама айықталуын қажет еткенімен, оларды өзге ру топтарыиың басып алуы сирек кездеспейтін құбылыс болғанын, сондықтаи жайылымдарды басып алуға қарсы тұруға және оз мүдделерш қорғауға қабілетті күш керек еткенін көрсетеді. Қоңыраттар адам саны неғұрлым көп тайпалардың (мысалы, наймандардың немесе арғындардың) күіннуатына төтеп бере алмаған да, соның «өзін билеуіне» мойынсұнуға омірдің өзі итермелеген. Тегінде, қоңыраттардың біресе арғындармен (Қаракесек руымеи), біресе наймаидармеп бірігуіне осы себеп болса керек.

Қоңыраттар өздеріиің көшінқону кездеріиің бәрінде оңтүстікке, Түркістан мен Ташкентке ойыса беретіп себебі халық зердесіпде өзбектер, қарақалпақтар мен қырғыздар құрамына енгеп Орта Азия қоңыраттарымен генетика лық байланыстың сақталып қалғапдығы ма дейміз, опың үстіпе ол қоңыраттар әлгі халықтардың этногенезі мен этникалық процесіпде елеулі орын алған. Алпамыс туралы жырдың өзі де Орта Азиямен байланысты. Қисса былай деп басталады:

Бұрынғы өткен заманда,
Діп мұсылмап аманда,
ЖиделіБапсын жерінде,
Қоңырат деген елінде,
Байбөрі деген бай бопты...

Қиссаның басқа бір жерінде Байбөрінің ауылы Байсыннан екі күншілік жерде болғаны айтылады. Байсынтау Ғиссар жотасыиың оңтүстікшығыс сілемі, Бұхарадан Ғиссарға жәие одан әрі Әмударияға баратын ежелгі керуен жолы сол арқылы өткен. Жиделі Байсыи осы таудың Сұрхан озепше қарай жатқан беткейінде.

Ә. Диваевтың XX ғасырдың бас кезінде қазақтардан жазып алған мәліметтеріне қарағанда: «ЖиделіБайсын екі бектіктің: Куляб және Ғиссар бектіктеріпің шегінде. Онда Байсын деп аталатын үлкен кол бар. Онда Кіші орданың қырғыздары (қазақтары М. М.) тұрады. Орта ордаиың қоңыраттары мен арғындары да бар».

Қоңыраттардың оңтүстікке, атабабаларының жеріне, басқа халықтардың құрамына енген туыс тайпаларға қарай кәшуіне түрткі болған себептердің бірі атамекен туралы түсінікпен тығыз байланысты этиикалық санасезім екепіне күмән жоқ.

1824 жылдан бастап, қазақ даласында сыртқы округтер құрылған кезде, Орта жүздің барлық тайпаларына округ шегінен көшіпқонатын жер берілді және қоңыраттар солардың біреуінде ғаиа 1824 жылы Қарқаралы округі ашылған кезде ол құралған 14 болыстың 11сі ҚоңыратАрғын болысы деп аталған. Коріп отырғанымыздай, мұнда да қоңыраттар дербес болыс болмағак. Орта жүз тайпасының Тобыл және Томск губернияларыида, казак полктерінің жерінде көшіп жүргеи қазақ руларының дегенмен де белгілі бір сыртқы округке

жатқызылғанына назар аудару керек. Ал қоңыраттар, Қарқаралыны қоспағанда, барлық бес округтің бірдебір ведомосында жоқ. Тегінде, өлар XIX ғасырдың алғашқы отыз жылдығында «Бұхария мен Ташкент жағына» кеткенінеп қайтып оралмай, сол арқылы Орта жүзден бөлініп кеткен секілді. Қоңыраттар Сырдарияның солтүстік жағына XIX ғасырдың 30жылдарында келген. Нақ сол жылдарда Ташкенттің беклербегінің қоңыраттардан, қыпшақтар мен тамалардан құралған 12 мың әскері Сырдарияның арғы бетінегі қазақ даласына басып кіріп, Наймап тайпасының бағаналылықтарыи қуып шығып, Сарысу өзеніне ірге тепкетт.

XIX ғасырдың ортасындағы деректер бойынша, қоңыраттардың қоныстары Балқаш өзенінің солтүстікбатысындағы Ащысу, Сарысу өзеидерінің аралығында, Ортаудың солтүстік және шығыс бөктерлерінде, Ащысу, Сарысу өзендерінің аралығында ағып жатқан Көкпекті, Талдыманақ, Қараеспе, Құрманак өзендерінің бойыида болған.

Одан кейінгі жылдарда қоңыраттардың Орта Азиядан солтүстіктегі Қазақстан аймағына көшуі орын алды, бірақ ол 1858 жылы жаппай сипатқа ие бөлды. Қоқаи иеліктерінен көшіп келген қазақтар туралы бір құжатта былай делінген:

Шу өзенінен өтіп келгеи және кобінесе Қоңырат руына жататын мұндай келушілер саны әрқайсысында 160, кейде одан да көп ауыл бар 15 болысқа дейіп жетеді.

Егер 1 әкімшілік ауыл 60 шаңырақтан тұрған деп есептер болсақ, қоңыраттардың көшіп келген 15 болысының әрқайсысында 1000ға тарта шаңырақ болады, мұның өзі Қазақстанда болыстар мен округтер құрған кездегі нормаға сәйкес келеді. Демек, Шу өзенінің арғы бетінен көшіп келген қоңыраттар саны 15 000 шаңырақ болған.

Сібір қазақтары облысы әскери губернаторының өкіміне сәйкес, Шу өзенінің арғы жағынан жаңа көшіп келгендерге Шу және Сарысу өзендерінің бойында көшіп жүруге рұқсат беріліп, бұл орайда ол жерлерде көшіп жүрген қазақ руларына таршылық жасамау шарт етіліп қойылды.

Қоңыраттар Қаратау жотасының оңтүстікбатыс беткейіне, Бөген, Пшаян, Арыстанды, Арыс өзендерінің бойында, Сырдария өзеніне дейін қоныстанып, оның сол жағалауын алып жатты. Олардың қыстаулары Жаңақорған, Балдыр, Шалдырөзек тауларынан ағып шығатын көптеген шағын өзендердің төменгі және орта ағыстарында, Сырдария жағалауында орналасқан. Жайлау үшін Қаратаудан ағып шығатын өзендердің бас жағына, ал малы көптері одан әрі солтүстікке, Атбасар, Ақмола жағынакеткен.

Қоңыраттардың түрлі аталары былайша қоныстанған:

Көтеишіден тараған рулары (8кесте) Түркістан, Жаңақорған шегіиде, Шаян, Бөген өзендерінің бойыида және Сырдария жағалауыида; Көктіңұлыиан тараған рул ар (8кесте) Арыс өзенінен өңтүстікке қарай Монтайтас, Қабылсай, Шеңгелді, Сарыағаш, Шардара деген жерлерде, Ташкентке дейін.

Қоңыраттың кейбір рулары (мысалы, Жетімдер) жартылай отырықшылық өмір сүріп, Сырдариядаи тартылған арналарды бойлай қоныстапған. Аңызға қарағанда, Көтеншінің үш әйеліиен туған балалар үш арна бойын мекендеп, егіпшілікпен айналысқан, тары, бидай, бақша дақылдарыи еккен. Малды құмға айдап апарған. Сырдария тасыған кезде су арықтарға құйылып, егістік солармен суарылған. Сондайақ ойпаң жерлер мен жыраларға жиналған су да пайдаланылған. «Қақтың суыи ішкеп қоңырат» деген сөз содан шыққан.

Шу өзенінің бойын Арғын болысы мекендеген, оның құрамында арғындардан басқа (700 шаңырақ) қоңыраттардың да 127 қожалығы болған.

Мойынқұмның солтүстік шетіиде қоңыраттардың 130 қожалығы мекендеген.

Орта жүз қазақтарының саны орыс әкімшілігінің түрлі ведомосы бойынша жасалып, төмепде келтіріліп отырғап кестелерден көрінеді:

Соңғы үш округ Семей облысына қараған. Ұлы жүз қазақтары тұратын, сондықтан да біз алға тартпай отырған Қапал округі де нақ сол округке кірген. Семей облысы әскери

губернаторының 1866 жылғы есебінде: «облыстағы қазақтар саны 32275 шаңырақ, мұнда ерлер мен әйелдерді қоса есептегенде шамамен 150 000 нан астам адам» екені айтылған.

Біздің есептеулеріміз бойынша, сыртқы бес округте 295 208 адам, ал Семей облысының үш округінде 152801 адам болған.

Кіші жүздің, яғни Орынбор облысының жерінде көшіп жүрген Орта жүз қазақтарын да ұмытпаған жөн. Егер 19, 21, 22 және 26 дистанциялар арасында мекендеген Орта жүз тайпалары туралы 1851 жылғы мәліметтерді жинақтайтын болсақ, ол былай болып шығады: қыпшақтар 2928 шаңырақ, керейлер 1361, арғындар 364, уақтар 14, Орта жүз қазақтарының барлығы 4667 шаңырақ. Ақсақалдардың ақылойын басшылыққа ала отырып көшпелі қауымдардағы 1 шаңырақта 3 адам болады деп санасақ, Орынбор ведомствосының жерінде 14001 адам мекендеген.

Егер сыртқы бес округтің, сондайақ Семей облысындағы үш округ пен Орынбор өңірінің халқын жинақтай ой түйсек, өздерін Орта жүз руларына жатқызған қазақтар саны 462010 адам дер едік.

Сол кездің мәліметтері мен біздің есептеулерімізге сәйкес, XIX ғасырдың ортасында Орта жүз қазақтарының саны 1835 жылмен салыстырғанда 64.359 адамға кеміп кеткен. Бұл, әрине, халық санының табиғи кемуін көрсетпейді. Керісінше, Н. Е. Бекмахаиованың есептеуінше, XIX XX ғасырдың басында Қазақстанда халықтың біршама табиғи өсуі байқалған.

Сонда Орта жүз қазақтары санының кеміп кетуін немен түсіндіруге болады? Мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, халық бұқарасының патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бой көрсетуі. Мысалы, 1824-1836 жылдары Саржан сұлтан басқарған Қарқаралы және Көкшетау округтерінің стихиялы түрде көтерілген бұқарасы патша отаршыларына және оларды жақтаған аға сұлтандарға қарсы күрес жүргізді. Күрес тең болмады, оқ ататын қарулары мен зеңбіректері бар тұрақты әскерлерге Саржан сұлтанның қылышнайзалы сарбаздарының төтеп беруі қиын болды, сондықтан қазақ бұқарасының Алатаудан әрі асып, Ташкент күшбегінің жеріне көшіп кетуіне тура келді.

Ағасы Саржан мен басқа да туыстары қаза тапқан соң ілешала атқа қонған Кенесары Қасымов бастаған 1837 жылғы Орта жүздегі көтеріліс одан да ауқымды болды. Ақмола, Қарқаралы, Аманқарағай, Баянауыл округтері мен өзге де округтердің көшпелі бұқарасы Кеңесарыға қосылды. Мұндағы жеңістер де, жеңілістер де қазақтардың жаппай қоныс аударуына әкеп соқты. Орта жүз, әсіресе Арғын тайпаларының көптеген көшпелілері Кіші жүз жеріндегі Торғай өзеніне көшіп кетті. Одан кейінгі жылдарда да Орта жүз тайпаларының қауымдары өз жеріне бірде қайтын келіп, бірде патша әскерлерінің қуғынынан қашып, Кенесары Қасымовпен бірге тағы да сахараның о жаң, бұ жағына кезек ауып жүрді.

Мұның бәрі Орта жүз халқының санына әсер етпей қойған жоқ біреулері қаза тапты, енді біреулері атамекенмен асыға қоштасты.

Орта жүз аумағынан тыс жерлерге жайылым іздеп көшіп кетудің де көрінісі аз болған жоқ: Сібірге, одан әрі Монғолияға, Қытайға, Ұлы жүз бен Кіші жүз жеріне қоныс аударды. Орта жүздегі халық санының кемуін тек осындай жағдаяттармен ғана түсіндіруге болады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда облыстар бойынша әкімшілік аумақтық бөлініс енгізілді (1866, 1891 жылдардағы реформалар). Орта жүз қазақтары Семей және Ақмола облыстарының құрамына ейді, олар Жетісу облысының Лепсі уезінде, Торғай облысының Қостанай, Торғай уездерінде халықтың едәуір көпшілігі болды. Орта жүз тайпаларының өкілдері азынаулақ топтар болып Торғай, Сырдария облыстарының кейбір уездеріне де қоныстанды.

Сонымен, пегізінен Орта жүз қазақтары енген екі облыста 130 болыс, 1048 старшын, 183668 шаңырақ болған. 1889 жылғы санақ бойынша, Семей облысында 519 887 қазақ, Ақмола облысында 466 364 адам болған, ал бір кезде Орта жүз тайпаларының иелігі болған

аумақта барлығы 985 251 қазақ тұрған. 1897 жылғы санақ бойынша, халық саны көбейіп, Ақмола облысында 682608, Семей облысында 684590, барлығы 1267198 қазақ тұрған.

Ресейден келген қоныстанушыларды да айтпай кетуге болмайды, олардың жартысынан көбі (52,2%) Ақмола облысына, 10 проценті Семей облысына келді. Түрлі жылдардағы қазақтар мен келімсектер үлес салмағының өсуі мен санының өсу қарқынын білгісі келгендерге Н. Е. Бекмаханованың зерттеулеріне жүгінуді ұсынамыз.

Алайда, қарастырылып отырған облыстарда келімсектер санының өсуіне байланысты жергілікті халықтың үлес салмағы төмендегеннің өзінде қазақтар саны 1897 жылғы деңгейінен сәл кем болып қалды. Ақмола облысында 1917 жылы 524,5 мың қазақ тұрды, ал олардың үлес салмағы облыстың бүкіл халқына шаққанда, 33,03% болды. Семей облысында бұл тиісінде 630,3 мың, 67,39%.

Сонымен, XIX ғасырдың екінші жартысы XX ғасырдың басында қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында түбірлі бетбұрыс болған дейміз. Қазақтардың рулықтайпалық бөлінісі ескіріп, олар қоғамның экономикалық және рухани өмірінде айқындалушы рөл атқарудан қалды. Руы, тайпасы, жүзі ендігі жерде XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағыдай үлкен мәнге ие бола алмайды. Жыл өткен сайын оның орнына көршілестік қауым орныға түсіп, белгілі бір жер учаскесін (жайылымды, егістікті) пайдалану құқығы нығайған. Кәшіу жолы қысқарып, маусымдық жайылымның кейбір түрлері жойылады, ең жақсы дегенде қыстаудан оған жақын орналасқан жайлауға ғана кошетін болған. Мұндай өмір салтын жартылай отырықшылық деп атауға болады, өйткені мал шаруашылығы ерекшеліктерінің өзіақ көшпеліпі өз малый жайылымға айдауға мәжбүр етті. Бірақ жыл откен сайын халықшөп шабуға икемделе түсті, өйткені қыста малды онсыз жемшөппен қамтамасыз ету мүмкін еместі; егістік пен егіншілер үлесі көбейе берді, өйткені мал өнімдерінің өсім

дік шаруашылығы өнімдеріне алмастырылуы кеми бастаған (олардың оздеріне де жетіспейді ғой), сөйтіп қазақтар өздерінің өмір сүруі үшін қосымша өнім ретінде қолөнерімен де айналысатын болды. Осының бәрі көшпелілердің XVIII-XIX ғасырдың басына тон болған жаппай көшуінің ғана емес, шағын топтары көшуінің де тоқтауында зор рөл атқарды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ рулары мен тайпаларының орналасуын көрсеткеп кезде мұқият ескерілуге тиіс басты айырмашылық осында. Қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық және саяси өміріндегі өзгерістерді назарға алмайынша, қазақ тайпалары орналасуының толық көрінісін беру мүмкін емес және бұл өзгерістер түрлі дәуірлер үшін нақтылай түсуді қажет етеді.